

Sabit frazeoloji ifadələrin – atalar sözlərinin koqnitiv-semantik təhlili

Aytən Məmmədova

Gəncə Dövlət Universiteti. Azərbaycan.

Annotasiya. Məqalədə frazeoloji sabit birləşmələrin bir növü olan atalar sözləri və məsəllərdən, paremioloji vahidlərdən bəhs edilir. Bildiyimiz kimi, sabit birləşmələr iki cür təsnif olunur: frazeoloji və qeyri-frazeoloji sabit birləşmələr və yaxud ifadələr. Frazeoloji sabit ifadələrə atalar sözləri və məsəllər də aid edilir. Məqalədə frazeoloji sabit ifadələrin koqnitiv və semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edilərək, əsasən atalar sözlərinin üzərində dayanılmışdır. Atalar sözlərini öyrənərək onlarda əks olunan xalqın mentaliteti ilə təmasda oluruq. Ona görə də atalar sözləri birbaşa xalqın milli mentaliteti, dünyagörüşü, mədəniyyəti, coğrafiyası, etnoqrafiya və tarixi ilə sıx bağlıdır. Məhz bu səbəbdən də atalar sözlərinin daxilən tərkiblərində fərqli semantik çalarları və konseptləri hişz edir. Buna görə də dildəki atalar sözlərinin koqnitiv xüsusiyyətlərini araşdırmaq olduqca maraqlı və aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Məqalənin yazılmasında müxtəlif elmi mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: atalar sözü, sabit, ifadə, koqnitiv, konsept

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.02.2023; qəbul edilib – 14.03.2023

Cognitive-semantic analysis of fixed phraseological expressions – proverbs

Ayten Mammadova

Ganja State University. Azerbaijan.

Abstract. The article deals with proverbs and sayings, paremiological units, which are a type of phraseological fixed combinations. As we know, fixed compounds are classified into two types: phraseological and non-phraseological fixed compounds or phrases. Phraseological fixed expressions include proverbs and sayings. The article deals with the cognitive and semantic features of phraseological fixed expressions, focusing mainly on proverbs. By studying proverbs, we come into contact with the mentality of the people reflected in them. Therefore, proverbs are closely related to the national mentality, outlook, culture, geography, ethnography and history of the people. It is for this reason that inertia preserves different semantic nuances and concepts in the inner contents of the words. Therefore, investigating the cognitive characteristics of proverbs in the language is one of the most interesting and relevant issues.

Various scientific sources were used in writing the article.

Keywords: proverbs, constant, expression, cognitive, concept

Article history: received – 14.02.2023; accepted – 14.03.2023

Giriş / Introduction

Dövrümüzün ən böyük mütəfəkkirlərindən biri H.Q.Qadamer dilin insanın dünyagörüşündə və ətraf məkandakı özünü identifikasiyasında əsas roluna işarə edərək, “Dil, “mən” və dünyanın birləşdiyi mühitdir”, – deyə qeyd edir [2]. İnsanın hiss orqanlarının köməyi ilə əldə etdiyi və onun şüurundan keçən, həm kollektiv, həm də fərdi təsəvvürlər əsasında formalaşan anlayışlar prizmasından ətraf fiziki aləmin əks olunması nəticəsində dünyanın konseptual və ya idrak mənzərəsi formalaşmışdır.

“Koqnitiv fəaliyyət nəticəsində insanın dünya haqqında bildiyi və düşündüyünə aid mənalara sistemi yaranır. İnsanın həm dünya, həm də dünyada özü haqqında düşüncələrində simvollarla istifadəsinin öyrənilməsi, dilçiliyi insanı və cəmiyyəti öyrənən başqa fənlərlə birləşdirir. Dil, insanın intellektual fəaliyyətinin başqa növlərindən ayrı nəzərdən keçirmək olmaz, ona görə ki, insanın idrakı məhz dildə ifadə olunur” [1, s.14].

Əsas hissə / Main Part

Konseptual mənzərənin insan üçün kommunikativ əhəmiyyət daşıyan həmin hissəsi linqvistik konseptuallaşmaya məruz qalır. Nəticədə, ətrafdakı gerçəkliyin insan tərəfindən interpretasiya prosesinin mexanizmini, şərtlərini və nəticəsini “görünən” edən dünyanın linqvistik mənzərəsi formalaşır. Müasir linqvistik paradigmanın əsasında müxtəlif sahələrin nümayəndələrinin – linqvokulturoloqların, linqvokoqnitivistlərin, psixolinqvistlərin, etnolinqvistlərin evristik söylərini istiqamətləndirən linqvistik konseptuallaşdırma ideyası dayanır [11, s.53]. Eyni zamanda, linqvistik konseptuallaşdırmanın etnospesifikliyi xalqın kollektiv fəlsəfəsinin təəcəssüm olunduğu dünyanı dərk etməyin xüsusi üsulunu təyin edən ayrılmaz bir xüsusiyyət kimi tanınır. “Etnospesiflik” anlayışının özü ontoloji mahiyyətinə görə, başqa mədəniyyətə əks üzv kimi çıxış edən müxalif fikirdir. Ona görə də dilin milli xüsusiyyətlərinin hər hansı təhlili başqa bir mədəniyyətlə birbaşa və ya dolayı yolla müqayisə olunur. Lakin hər hansı müqayisənin hansısa “birləşdirici toxuması”, “tertium comparationis, yəni müqayisə üçün əsas” olmalıdır. “Dünyanın linqvistik mənzərəsinə gəldikdə, belə bir ümumi platforma aşağıdakıların vəhdətinə əsaslanan universal təsəvvürlər yaradılır: a) ümumi təbiət qanunları ilə global yaşayış mühiti; b) bioloji növ kimi insanın fizioloji quruluşu; c) tamamilə fərqli mədəniyyətlərin daşıyıcıları arasında həssas təcrübələrin və sosial davranış modellərinin oxşarlığını müəyyən edən insanın neyropsixoloji üzvləri”

[9, s.89]. Beləliklə, dünyanın istənilən linqvistik mənzərəsi “dünya haqqında biliklərində ümumi və milli spesifikliyin dialektikası” kimi meydana çıxır. Mədəni və linqvistik spesifikliyin mövcudluğu nəinki mədəni və linqvistik universalların təsirlərini ləğv etmir, həm də bir-birini tamamlayan əlaqələrdədir. Müxtəlif mədəniyyətlərdə maddi və ya mənəvi dünyanın hər hansı bir fraqmentini şifahiləşdirən linqvistik materialın tədqiqi bu əlaqənin mahiyyətini ortaya qoyur [8, s.73].

Beləliklə, aparılan müqayisəli təhlil ingilisdilli və Azərbaycan dilli mədəniyyətlərdə yaxşı və pis tarixən sabit təsvirində və qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli oxşarlıq nümayiş etdirir. Bunu atalar sözlərinin koqnitiv xüsusiyyətlərinə görə təsnifatının nəticələri də təsdiqləyir – uyğunluq halların 70%-ni təşkil edirdi. Mədəni cəhətdən nəzərəçarpan əsas fərqlər assosiativ-obrazlı sxemlərin və xəsislik haqqında atalar sözlərinin əsasını təşkil edən prototip modellərin qurulmasında üzə çıxır. Yalnız 47% hallarda Azərbaycan və ingilisdilli mədəniyyətlərin nümayəndələri oxşar semantik prototiplərə müraciət edirlər. Yaxşı və pisin bu və ya digər təzahürü ilə əlaqəli gerçəkliklərin fraqmentlərinin daha geniş spektrini nümayiş etdirən atalar sözləri daha böyük unikalıq və müxtəliflik nümayiş etdirir. Müqayisə proseduruna daxil edilməyən statistika və paremiyalardakı mümkün səhvlərə baxmayaraq, “xəsislik” anlayışının tam miqyaslı sxeminin qurulmasında digər nominativ vasitələrlə birlikdə istifadə üçün kifayət

qədər əhəmiyyətli məlumatlar əldə edirik. Bu da, gözlənilməli kimi, konsepsiyanın hər iki dil versiyasında kultural olaraq qeyd olunan seqmentin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsinə səbəb olacaq [10, s.78].

Dildə sabit birləşmələr iki böyük qismə ayrılır ki, bunun birinci qismini frazeoloji sabit ifadələr, ikinci qismini isə qeyri-frazeoloji sabit birləşmələr və yaxud ifadələr təşkil edir. Frazeoloji sabit ifadələrə atalar sözləri və məsəllər, bir sözlə, paremioloji vahidlər də daxildir. Atalar sözləri və məsəllər frazeoloji vahidlərin tərkibinə daxil olub, onun tərkibində öyrənilməsi üçün frazeologizmlərə aid semantik və koqnitiv xüsusiyyətlər birbaşa atalar sözlərinə də aid olur.

Frazeoloji sabit birləşmələrin ikinci dərəcəli nominasiya əlaməti kimi spesifikliyi ondan ibarətdir ki, onun genetik prototipi komponent tərkibinin metaforik, metonimik, sinekdoxal və digər çevrilmələri yolu ilə verilmiş dilin ana dili ilə bağlı sosial-mədəni məlumatlarını kodlaşdırır. Yaranan frazeoloji vahid onun koqnitiv funksiyası, yəni cəmiyyətin dərk etdiyi reallıq haqqında əhəmiyyətli miqdarda məlumatın təsbiti, saxlanması və ötürülməsi funksiyası haqqında məlumat verir. Xalqın dil yaradıcılığının güclü və çoxşaxəli formalarının heç birində onun təfəkkürü, onun milli tarixi, sosial sistemi, həyat tərzini, dünyagörüşü özünü büllur kimi atalar sözlərində olduğu şəkildə özünü göstərmir.

Atalar sözlərini öyrənərək onlarda əks olunan xalqın mentaliteti ilə təmasda oluruq. Mentalitet [latınca mens, mentis – ağıl və alis – başqalarından] – müəyyən bir mədəniyyətə mənsub olan insanların psixi həyatının orijinallığı sistemi, onların ətraf aləmi qavrayış və qiymətləndirmə xüsusiyyətlərinin keyfiyyət məcmusu, fəvqəlsituasiya xarakteri daşıyır. Bu xüsusiyyət konkret cəmiyyətin inkişafının iqtisadi, siyasi, tarixi şəraiti ilə şərtlənir və özünəməxsus davranış fəaliyyətində özünü göstərir.

Başqa sözlə, mentalitet xalqın dünyagörüşü, düşüncəsidir. Mədəniyyəti, folkloru və xüsusən atalar sözlərini bilmədən bunu başa düşmək mümkün deyil.

Britaniya dünyagörüşündə yaxşı və pis anlayışlarını əhatə edən bir çox atalar sözlərinə rast gəlmək mümkündür.

Atalar sözlərində aşağı səviyyəli bir şeyin olması, yaxşı yüksək səviyyəli bir şeyə uzaqdan baxmaqdan və ya heç bir şeyin olmamasından yaxşıdır mənasını çıxarmaq olur. *better ride an ass that carries me, than a horse that throws me; better strive with an ass, than carry the woods oneself; a bad excuse is better than none; bad is a bad servant, but worse being without him; better a lean jade than an empty halter; better a mouse in the spot than no flesh at all; somewhat is better than nothing, it is better to have an egg today than a hen tomorrow, a bare foot is better than none.* Sadalanan frazeoloji vahidlər ingilislərin nə qədər praktik və realist biri olduğunu əks etdirir.

İngilislər öz fəaliyyət sahələrinə, peşələrinə çox dəyər verirlər. Bu fikirlər aşağıdakı kimi atalar sözlərində də öz əksini tapmışdır. Məsələn, *bad guides may soon mislead, bad priests bring the devil into the church; a bad ploughman beats the boy, a bad broom leaves a dirty room, he is a good orator who convinces himself, he is a good physician who cures himself* və s.

Bəzi atalar sözləri isə Britaniya təfəkkürünün reallığını göstərir: *the best horse needs breaking; the best cloth may have a moth in it; a good marksman may miss; the best cart may overthrow, the best laid schemes of mice and men gang aft agley.* Bu paremioloji vahidlər təvazökarlıq təbii insan xüsusiyyəti kimi qəbul edilir.

Bəzi paremioloji vahidlərdə nəzakət konsepti daha qabarıq ştrixlərlə verilir: *bad words find bad acceptance, bad words make a woman worse, better to play with the ears than with the tongue, better the feet slip than the tongue, good words are worth much and cost little; good words cost nought; good words make amends for misdeeds, a civil denial is better than a rude grant.*

Baxdığımız nümunələrdə “wife” sözü ilə çox sayda atalar sözləri var. Yaxşı arvad kişinin yoldaşı, həyat yolunda ona kömək edən, onu xoşbəxt edən insan kimi başa düşülür. Bu amil, güclü ailə münasibətləri də ingilislərin əsas dəyərlərindən biridir: *a good husband makes a good wife ↔ a good wife makes a good husband; a good wife and health is a man's*

best wealth; a man's best fortune, or his worst, is a wife.

Məntiqi olaraq bir-biri ilə sıx bağlı olan üç atalar sözünə nəzər yetirək: *better unborn than untaught; better unfed than untaught; better untaught than ill taught*. Bu atalar sözlərində insanın vəziyyətinin (mənfi keyfiyyətlərin artmasına görə) belə qiymətləndirilməsini görürük. *unborn / unfed* → *untaught* → *ill taught*. Bundan çıxış edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ingilislər düzgün tərbiyə və təhsilə böyük əhəmiyyət verirlər, çünki onların nöqtəyi-nəzərindən insanın ac qalması və ya heç doğulmaması cahil və ya zəif təhsil almasından daha yaxşıdır. Yaxşı bir reputasiya da yüksək qiymətləndirilir, bu, britaniyalı üçün bir növ həyata vərəqədir: *good name is better than riches; a good name is worth gold; a good name keeps its luster in the dark; take away my good name and take away my life, give a dog a bad name and hang him*.

İngilislər də onlar üçün faydalı ola biləcək məsləhətlərə və tövsiyələrə çox müsbət yana-

şırlar. Onların bu xüsusiyyəti aşağıdakı atalar sözlərindən məlum olur: *good counsel does no harm; good counsel is lacking when most needed; good counsel never comes amiss; if the counsel be good no matter who gave it*.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz atalar sözləri ingilislərin yaxşı və pis haqqında təsəvvürlərindən müəyyən nəticələr çıxarmağa imkan verir. Onlar tərəfindən aşağıdakılar yüksək qiymətləndirilir: Həqiqi bir şeyin olması, bəlkə də, həmişə tələblərə cavab vermir, lakin maddi və faydalı olmağa qadirdir; insanların peşə səriştəsi, öz işlərini keyfiyyətlə yerinə yetirmək istəyi və bacarığı; müraciət edərkən nəzakət və zəriflik; güclü ailə münasibətləri və bu münasibətlərin hər iki həyat yoldaşı tərəfindən saxlanılması; yaxşı təhsil; qüsursuz reputasiya, ad.

Bununla bərabər, britaniyalılar qeyri-peşəkarlığa, düşüncəsizliyə, pis ailə mühitinə və təhsilin olmamasına mənfi münasibət bəsləyirlər.

Nəticə / Conclusion

Bu cür məlumatlar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ingilislərin bir millət kimi üstünlük təşkil edən xüsusiyyətlərindən biri tədbirlilik, düzgünlük, ailə münasibətlərinə və təhsilə hörmətdir. Beləliklə, *good* və *bad* komponentlərlə atalar sözlərini təhlil edərək, bu nümunənin fərqli xüsusiyyətlərini ortaya qoyduq.

Atalar sözlərinin semantikasının nəzərdən keçirilməsi bizə öyrəndiyimiz frazeoloji vahidlər prizmasından ingilislərin dünyagörüşü, yaxşı və pis haqqında təsəvvürlərindən müəyyən nəticələr çıxarmağa imkan verdi.

Beləliklə, dünyanın dil mənzərəsi müxtəlif konseptlər şəklində paremioloji vahidlərdə əks olunur.

Ədəbiyyat / References

1. Əliyeva, Z. Dil sisteminin konseptuallaşma və kateqoriyalaşma və problemləri. – Bakı: Zərdabi, 2022.
2. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/aphorism/1635/Ханс> (дата обращения: 03.05.2014)
3. Mieder, W.A. Dictionary of American Proverbs / ed. by W.Mieder, S.A.Kingsbury, K.B.Harder. N.Y. – Oxford: Oxford University Press, 1992.
4. Simpson, J. The Concise Dictionary of Proverbs. – Oxford: Oxford University Press, 1985.
5. Smith, W.G. The Oxford Dictionary of English Proverbs / with an introd. by J.Wilson. – Oxford: Clarendon Press; Oxford University Press, 1970.
6. Titelman, G. Random House Dictionary of Popular Proverbs and Sayings. N.Y.: Random House, 1996.
7. Whiting, B.J. Modern Proverbs and Proverbial Sayings. Cambridge, Massachusetts – London, England: Harvard University Press, 1989.

8. Алефиренко, Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: учеб. пособие. Изд-е 2-е. – М.: Флинта; Наука, 2012.
9. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов / пер. с англ. А.Д.Шмелева. – М.: Языки славянской культуры, 2001.
10. Карачина, О.Е. Ассоциативно-когнитивная семантика жадности в русских и английских поговорках // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. № 6 (36): в 2-х ч, ч. II.
11. Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. Изд-е 2-е, дораб. – М.: Изд-во МГУ, 2004.

Когнитивно-семантический анализ устойчивых фразеологических выражений – пословиц

Айтен Мамедова

Гянджинский государственный университет. Азербайджан.

Резюме. В статье рассматриваются пословицы и поговорки, паремиологические единицы, являющиеся разновидностью фразеологических устойчивых сочетаний. Как известно, устойчивые соединения подразделяются на два типа: фразеологические и нефразеологические устойчивые соединения или выражения. К фразеологическим устойчивым выражениям относятся пословицы и поговорки. В статье рассматриваются когнитивно-семантические особенности фразеологических устойчивых выражений, основное внимание уделяется пословицам. Изучая пословицы, мы соприкасаемся с отраженным в них менталитетом народа. Поэтому пословицы тесно связаны с национальным менталитетом, мировоззрением, культурой, географией, этнографией и историей народа. Именно поэтому инерция сохраняет различные смысловые оттенки и понятия во внутреннем содержании слов. Поэтому исследование познавательных особенностей пословиц в языке является одним из наиболее интересных и актуальных вопросов.

При написании статьи использовались различные научные источники.

Ключевые слова: пословицы, константа, выражение, познание, понятие